

Історіографічні дослідження постаті Вацлава Гавела та суспільно-політичного життя Чехословаччини

У статті аналізується стан дослідження діяльності видатного чеського суспільно-політичного діяча Вацлава Гавела, характеризуються праці радянських, чеських, вітчизняних та зарубіжних істориків, що з різних боків розкривають портрет історичної персоналії.

Ключові слова: Вацлав Гавел, історична постать, персоналія, історіографія, історіографічні дослідження.

В статье анализируется состояние исследования деятельности известного чешского общественно-политического деятеля Вацлава Гавела, характеризуются труды советских, чешских, отечественных и зарубежных историков, что с разных сторон раскрывает портрет исторической личности.

Ключевые слова: Вацлав Гавел, историческая личность, персоналия, историография, историографические исследования.

This article includes the analysis of the research activity of the famous Czech political figure Vaclav Havel and the characteristic of the works of the Soviet, Czech, native and foreign historians which demonstrates the portrait of the historical personality.

Key words: Vaclav Havel, historical personality, person, historiography, historiographical research.

Політична еліта і політичне лідерство є предметом дослідження багатьох науковців: істориків, політологів, суспільствознавців та інших. Окремі особистості відіграють ключову роль у розвитку не лише своєї держави, а й світової спільноти взагалі. Політичний лідер відіграє провідну роль у організації суспільно-політичного життя. Саме від політичного лідера, його поведінки, прагнень та діяльності залежить, яким буде встановлений у країні політичний режим, яким курсом буде рухатися розвиток суспільства.

Таким лідером, який став предметом багатьох досліджень, є Вацлав Гавел – символ демократії не лише Чеської Республіки, а й Європи та світу. Саме цей політичний лідер вплив у життя концепцію правової держави та громадянського суспільства. Його заслуга полягає у ліквідації комуністичного режиму та демократичній трансформації суспільства. Дослідження суспільно-політичної діяльності Вацлава Гавела допоможе зрозуміти роль лідерства у процесі

державотворення та створити приклад для наслідування, що є актуальним для сучасної української політичної еліти.

Мета даної статті полягає в аналізі історіографічних праць, присвячених дослідженню історичного портрета Вацлава Гавела.

Вацлав Гавел – відомий драматург і дисидент, лідер політичної еліти стояв біля витоків демократії в Чехословаччині. Він є яскравим представником політичної еліти, який дійсно сприяв втіленню ідеї громадянського суспільства в своїй державі. Гавел є тією особистістю, яка символізує новий етап в історії розвитку демократичного ладу у всьому регіоні Центрально-Східної Європи.

Зацікавлення особистістю Вацлава Гавела, визначного чеського суспільно-політичного діяча, президента і дисидента, у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії виникло ще у 60–70-х роках ХХ ст. у зв'язку з його активною діяльністю на політичній арені. Основу історіографічних досліджень історичної персоналії Вацлава Гавела становлять праці радянських, чеських, зарубіжних та українських істориків і дослідників.

Історіографічні дослідження, присвячені Гавелу, складаються з різноманітних фахових наукових видань, які безпосередньо чи опосередковано стосуються теми, – наукових монографій та статей, науково-популярної та навчальної літератури, а також різномовних періодичних видань. Спробуємо проаналізувати історіографію досліджуваної проблеми, структурувавши її за критерієм наукових позицій дослідників та проблем, які вони розглядають.

Одним із напрямів дослідження є історичні праці радянського часу, які слід розглядати з точки зору критичного аналізу, оскільки радянська історіографія слугувала великодержавницькій ідеології і не могла дати об'єктивної оцінки суспільно-політичного розвитку Чехословаччини. Тогочасні історики оцінюють політичних діячів та висвітлюють суспільно-політичні події, що відбувалися в Чехословаччині суто з позицій соціалістичної догматики. У працях радянських дослідників відображаються викриття "антисоціалістичних і антирадянських сил" періоду "суспільно-політичної кризи 1968–1969 рр.", висвітлюється процес "будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в ЧСР". Події "Празької весни" розкриваються з класових і партійних позицій, а події наступних двох десятиліть позбавляються неупереджених оцінок.

Варто зазначити, що у великій кількості наукових доробок радянської історіографії, що стосується проблематики дослідження, є необ'єктивною у висвітленні подій "Празької весни" та "ніжної революції" і ролі в ній окремих політичних діячів, розкривається перебіг

тих подій однобоко, з точки зору комуністичної ідеології. Однак ці матеріали містять цінний фактичний матеріал з суспільно-політичного життя Чехословаччини, який дає змогу змалювати більш повну картину історичної дійсності. Зокрема, вони ґрунтовно описують основні історичні події, що відбувалися в Чехословаччині, і тому їх слід використовувати і сьогодні, піддавши критичному аналізу.

Суспільно-політичні процеси Чехословаччини, безперечно, є предметом дослідження чеських та словацьких істориків. Представники офіційної чехословацької історіографії 1960–1980-х років, такі як В. Крал [28], В. Плевза [37], Я. Матейчек [9], висвітлювали питання суспільно-політичного життя Чехословаччини напередодні, під час та після "Празької весни" з марксистсько-ленінських позицій. Особливу увагу ці дослідники приділяли дослідженню антитоталітарних демократичних рухів у Чехословаччині періоду "нормалізації". Вони намагались довести, що основними причинами "кризового розвитку ЧССР у 1968–1969 рр." та появи доктрин "соціалізму з людським обличчям" була діяльність компартійних опортуністів і ревізіоністів, яких підтримували західні спецслужби.

Протилежну оцінку "Празької весни" та механізму встановлення режиму "нормалізації" давала чехословацька емігрантська історіографія, представлена мемуарно-аналітичними працями І. Валенти [1], О. Шіка [22], З. Млинаржа [11]. З ініціативи емігрантських дослідників розпочалося вивчення проблематики антитоталітарних рухів. Саме в їх дослідженнях розкривається проблема антитоталітарних рухів у Чехословаччині. Опозицію 1969–1972 рр. та внутрішньополітичну ситуацію в "нормалізованій" Чехословаччині досліджували П. Тігрід [40], І. Пелікан [35], В. В. Кусін [29].

Особлива роль у вивченні дисидентського, правозахисного рухів, незалежної культури належить історик В. Пречану – одному з відомих чехословацьких дослідників, який розглядав перебіг подій та суспільно-політичних процесів у Чехословаччині та діяльність опозиційних сил у 60–80-ті роки ХХ ст. Його праці, опубліковані в еміграції та перевидані у Чехії в 1994 р., заклали алгоритм концептуального нового підходу чеської історіографії до історії країни періоду "нормалізації" – часу, коли після "Празької весни" в Чехословаччині було відновлено неосталінські методи управління державою.

В. Пречан під своєю редакцією видав збірку наукових праць та документів "Метаморфози "Празької весни", до якої увійшли дослідження відомих чеських науковців: І. П'єска, І. Ванчури, Ф. Циганека та ін. [38]. Тут вперше було проаналізовано і узагальнено досвід по-

дій 1968 р., перебіг вторгнення у Чехословаччину військ Організації Варшавського договору і показано реакцію громадян на інтервенцію іноземних військ. У своїх статтях автори розглядали тогочасні події як драматичну спробу самоусвідомлення чехословацької громадськості та як досвід, що став підґрунтям для демократичних перетворень у країні. В цій збірці міститься аналіз суспільно-політичної ситуації у країні, викладено точки зору на роль опозиційних сил та їх лідерів, серед яких виступає і Вацлав Гавел, та їх внесок у формування демократичних ідей і трансформаційні процеси суспільства.

Аналітично-оціночний характер має ще одна збірка наукових праць "Чехословаччина 1968 року", в якій вміщено публікації дослідників чехословацьких подій М. Барти, О. Фелцмана, Й. Белди та ін. У ній охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію, що панувала в Чехословаччині, висвітлено реалії комуністичного режиму, його негативні прояви та зазначено, що події "Празької весни" були поштовхом для подальшого розвитку держави.

Діяльності опозиційних рухів у Чехословаччині присвячені праці відомих громадських діячів, серед яких слід назвати П. Пітгарта, В. Белоградського та інших, які на сторінках суспільно-політичних часописів розгорнули дискусію про роль та місце дисидентського руху у процесах демократизації чехословацького суспільства.

Новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини 1969–1989 рр. чеські та словацькі історики започаткували після "оксамитової революції". Питання взаємовідносин влади і суспільства після придушення "Празької весни", які замовчувалися чи тенденційно трактувалися чехословацькою марксистською історіографією, розглянуті у книгах М. Отагала [34]. Автор, використавши інтерв'ю з учасниками антитоталітарного руху, матеріали партійних архівів, правоохоронних органів, простежує діяльність опозиції на тлі суспільно-політичного життя ЧССР 60–80-х років.

М. Отагал по-новому розкрив питання взаємовідносин влади і суспільства після придушення "Празької весни", трактування якого значно відрізнялося від офіційної комуністичної історіографії. Він висвітлив життя і діяльність опозиційних сил Чехословаччини у цей період.

Значно доповнюють і розширюють картину зазначених подій праці Й. Гала, П. Прокша, П. Радоста, З. Ічінські. Феномен нонконформістських культурно-мистецьких ініціатив у комуністичній Чехословаччині знайшов висвітлення у фундаментальному збірнику "Альтернативна культура: Історія чеського суспільства 1945–1989 рр."

Новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини почався після "оксамитової революції". У дослідженнях Й. Ман'яка [31], Я. Цугри [27], І. Пернеса [36] об'єктивно висвітлено суспільно-політичні події 1960–1980-х років, розкрито причини та передумови антитоталітарних рухів, механізм політичних репресій, висвітлено період "нормалізації", що дозволяє сформулювати уявлення про основні риси тогочасного політичного режиму.

Процес активізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині напередодні листопада 1989 р. та причини "оксамитової революції" досліджували І. Можни [33], О. Тума [41], Я. Шімунчік [25]. Проблеми становлення і діяльності антитоталітарної опозиції у Чехословаччині наприкінці 80-х років стали предметом дослідження західних науковців. Серед дослідників, які займалися цією тематикою на особливу увагу заслуговують праці П. Мілларда [32], Й. Бугайські, М. Поллака, Г. Скіллінга [39], в яких розкривають діяльність опозиції в Чехословаччині, діяльність руху опору проти тоталітарного режиму, причини утворення Хартії-77, її діяльність та значення у суспільно-політичному житті країни.

Багато зарубіжних дослідників цікавилися особистістю Вацлава Гавела. Першою працею, в якій було узагальнено діяльність політика, стала книжка чеської дослідниці Е. Кресеової [30] "Вацлав Гавел – поет і президент", де містяться біографічні відомості з життя – Гавела, дається аналіз його літературної та політичної спадщини. Жвавий інтерес серед дослідників Заходу викликала проблема "оксамитової революції". До проблеми ролі революційних подій 1989 р. в історії Чехословаччини зверталися Б. Вітон, З. Каван, Дж. Пернес [42], Д. Бредлі [24].

Історії Чехословаччини та ходу суспільно-політичних подій другої половини ХХ ст. присвячено працю Дж. Ротшильда та Н. Уїнфілда "Повернення до різноманітності" [18]. Тут автори розкрили особливості панування режиму Г. Гусака, проаналізували соціально-економічну ситуацію та виявили пасивні настрої громадян щодо участі у політичному житті. У дослідженні автори розкрили суть тоталітарного режиму та життя суспільства за умов цього режиму. Науковці проаналізували події "Празької весни" і дійшли висновку, що саме через їх невдалість і трагічність у чехословацькому суспільстві поширилися депресивні настрої та апатія громадян до суспільно-політичної участі, оскільки усвідомили неможливість протистояння тоталітарному режиму.

Особливе місце в дослідженні Дж. Ротшильда та Н. Уїнфілда відведено аналізу існування Хартії-77: вони визначили її як масову

опозиційну організацію, що висунула програму реформування та демократизації країни. Автори змалювали героїзм учасників дисидентського руху, розкрили їх реформістські ідеї та внесок у боротьбу з ідеологією соціалізму. Вони довели, що Хартія-77 була передвісницею "оксамитової революції", що саме з її учасників сформувалися демократично свідомі лідери з активною громадянською позицією.

У дослідженні також значну увагу приділено діяльності Вацлава Гавела, розкрито умови формування його політичних поглядів та громадянської позиції. Тут автори висловили думки з приводу того, чому саме Гавел зайняв керівну позицію у країні та відіграв ключову роль у створенні Громадянського Форуму, що був основою боротьби з тоталітаризмом. Також висвітлена діяльність Гавела на посту президента країни: розкриваються основні напрями державотворчої діяльності Гавела, його роль у демократизації та трансформаційних процесах суспільства, а також у побудові громадянського суспільства, яке визначається основою істинної демократії. У зазначеній праці Дж. Ротшильда та Н. Уїнфілда має місце також аналіз процесу розпаду Чехословаччини, що визначається як наслідок демократизації суспільства та становлення правової держави, велика заслуга в чому надається Вацлаву Гавелу.

На особливу увагу заслуговує монографія західного автора В. Тисменяну "Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела" [21], в якій дослідник ґрунтовно висвітлює ідейні та історичні процеси розвитку та виходу з-під радянської сфери впливу країн Східної Європи взагалі і Чехословаччини зокрема. Він висвітлює роль інтелігенції у процесах державних перетворень, її внесок у пробудження суспільства та його активізацію. В. Тисменяну також дав оцінку подіям "Празької весни" та її придушення, вважаючи, що "Празька весна" була реформаторським рухом, ініційованим партією і здійснюваним під її контролем, і що основним її завданням було оновлення, а не ліквідація комунізму. Реформаторам-комуністам автор протиставляє Вацлава Гавела, який не поділяв ілюзій щодо позитивних змін у існуючій системі і виступав за кардинальне перетворення існуючої суспільно-політичної системи.

Важливим напрямом дослідження тут є становлення та розвиток громадянського суспільства як основи демократизації суспільства. У монографії В. Тисменяну виявлені причини та значення створення громадянських інститутів, а також містяться посилання на точку зору Гавела з цього приводу, розкривається його безпосередня участь у процесі створення громадянського суспільства в Чехословаччині. Автор висловлює власні думки про передумови

виникнення громадянського суспільства, а також висвітлює погляди Вацлава Гавела з цього приводу, аналізуючи його нарис "Влада безвладних", де синтезуються ідеї щодо характеру влади, дисидентства і опозиції у посттоталітарних суспільствах.

Значної уваги у своїй праці В. Тисменяну надає дослідженню ролі Гавела у діяльності Хартії-77 та "оксамитовій революції" 1989 р. Він детально розкриває та аналізує хід подій і участь у них Вацлава Гавела, а також дає їм власну оцінку. У книзі розкрито подальші процеси становлення держави після революційних подій та діяльність Гавела на посту президента Чехословаччини; показано мирне розлучення Чехословаччини як наслідок формування громадянського суспільства та правової держави.

Окремі питання, що стосуються чехословацьких антитоталітарних рухів 70–80-х років, розглядають російські дослідники В. Колесніков [5], Н. Коровіцина [6], Є. Задорожнюк [3]. У своїх працях вони розкривають причини, особливості перебігу і результати "оксамитової революції". У 1991 р. у Москві було видано збірку "Політичні портрети", в якій присвячується стаття чехословацькому лідеру Вацлаву Гавелу, де аналізуються основні здобутки політика в різних сферах життєдіяльності. У статті розкрито роль Гавела у діяльності Хартії-77 та в "оксамитовій революції" [15].

У сучасній українській історіографії на сьогодні ще відсутнє комплексне дослідження, в якому було б ґрунтовно й об'єктивно висвітлено діяльність Вацлава Гавела та його роль в чехословацьких державотворчих процесах. У деяких працях вітчизняних дослідників висвітлюються окремі аспекти діяльності чехословацького лідера. Аналіз та синтез цих досліджень дає змогу скласти цілісний портрет Гавела, розкрити його внесок у суспільно-політичну трансформацію чехословацького суспільства.

Окремі питання досліджуваної теми частково висвітлені у працях Р. Постоловського [16], С. Віднянського [2], С. Мотрук [12], В. Приходька [17], О. Зарицького [4], Л. Новак-Каляєвої [13], Ю. Юрійчука [23], А. Слесаренка [20]. У працях цих авторів відбито суспільно-політичну ситуацію, що панувала в Чехословаччині, показано умови, за яких опозиційні сили вели боротьбу за демократизацію країни. З їх досліджень випливає, що в ЧСФР вже з 70-х років ХХ ст. починають формуватися елементи громадянського суспільства та проявляється активна громадянська позиція прогресивно мислячих членів соціуму.

Серед українських праць слід виділити нарис політичного портрета Вацлава Гавела, здійсненого у книзі О. Зарицького "Вацлав

Гавел. Політичний портрет" [4]. Тут на широкому фактичному матеріалі висвітлено життя і діяльність видатного політичного діяча сучасності. Автор розкриває умови становлення особистості політика, формування його світоглядних переконань. У дослідженні розкрито всі віхи життя Гавела, починаючи з його літературної та дисидентської діяльності. Розповідається про участь у "паралельному мистецтві", характерною ознакою якого було звільнення від ідеологічних догм, відхід від соціалістичних канонів. О. Зарицький аналізує театр абсурду – явище мистецтва ХХ ст., який у непрямий спосіб попереджає про дегуманізацію суспільства та актуальні проблеми сьогодення. Крім того, він розкриває хід подій "Празької весни" та участь у них Вацлава Гавела. Цінним у згаданій праці є аналіз діяльності суспільно-політичного діяча в період "оксамитової революції" 1989 р., показана роль його у тому, що вона зберегла мирний характер. Особлива увага приділяється внутрішньо- та зовнішньополітичній діяльності Гавела на посту президента.

Автор зображує Гавела як непересічну особистість сучасності, борця за права людини, політика з чистою совістю і руками, людину, що сприяла розвитку демократичних процесів у чехословацькому суспільстві, не боячись покарань з боку тоталітарної машини. Гавел, на думку О. Зарицького, – це інтелектуал, ідеаліст, політик і письменник, людина, яка змінила хід чехословацької історії, вивела свою державу на демократичний шлях розвитку і сприяла її демократизації.

Розвиткові демократичних процесів у чехословацькому суспільстві напередодні та під час "оксамитової революції" присвячено ґрунтовне дослідження В. Приходька "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни" [17], де автор робить спробу проаналізувати причини виникнення "оксамитової революції" у державі, її хід, рушійні сили і наслідки для внутрішнього розвитку країни, висвітлені обставини розпаду Чехословаччини на дві окремі держави.

В. Приходько розкрив особливості панування комуністичного режиму в Чехословаччині та окупацію радянськими військами території держави в ході "Празької весни". Він визначив основні завдання курсу нормалізації та становище громадського загалу за умов панування тоталітаризму. Дослідник також приділяє значну увагу Хартії-77, яку називає ядром боротьби за відкрите демократичне суспільство. Він охарактеризував Хартію як інструмент мирної боротьби за громадянські права, яка створила підґрунтя для революційних подій наприкінці 80-х років ХХ ст.

У своїй книзі В. Приходько детально описує хід оксамитової революції, дає її хронологію. Він характеризує діяльність Громадянського Форуму та роль Вацлава Гавела у ході подій. Автор висвітлює революційні здобутки – формування демократичного уряду, демократизацію суспільно-політичного життя, встановлення основ громадянського суспільства: багатопартійності, різних свобод, ринкової економіки, політичного плюралізму. Вацлаву Гавелу в цих процесах відводиться ключова роль. Він виступає голосом демократії у Чехословаччині, реформатором і мудрим прогресивним політиком.

Наше дослідження, що стосується формування особистості Вацлава Гавела, базується на різних історико-біографічних дослідженнях, в яких розкрито основні віхи життя політика. Зокрема, політичний портрет змальований у наукових доробках І. Магели "Видатні постаті європейської історії" [8], "Політичні портрети" під редакцією Н. Маслової [15], П. Салілей "Блискуча двадцятка: визначні президенти ХХ ст." [19]. У цих працях розкривають біографічні факти життя Гавела та оточення, яке мало вплив на формування його світогляду.

Різні аспекти суспільно-політичного життя Гавела висвітлено в статтях преси та періодики, зокрема, І. Мельниченко "Вацлав Гавел: листи із задзеркалля" ("Сучасність") [10], Н. Николаева "О парадоксах судьбы Вацлава Гавела" ("Литературное обозрение"), А. Дидусенко "Акт последний, акт первый" ("Новое время"), А. Стахов "Бархатный президент" ("Итоги") та ін.

Здійснивши аналіз історіографічних досліджень, що стосуються проблем чехословацької історії періоду панування тоталітаризму, можна дійти висновку, що проблеми "оксамитової революції" 1989 р. в чехословацькій історії, її наслідків, утворення окремих національних держав – Чехії і Словаччини та їхнього суспільно-політичного і національного розвитку розроблені, на нашу думку, досить ґрунтовно. Однак що стосується ролі і місця Вацлава Гавела в цих процесах, то можна зазначити що в сучасній українській історіографії особливо мало уваги приділяється дослідженню цієї проблематики.

Проблеми трансформаційних процесів у ЧССР та ЧСФР вивчались і українськими дослідниками. Хід державно-правових реформ у ЧСФР, перші ознаки її розпаду та процеси поділу федерації висвітлив В. Лемак [7]. Проблеми постсоціалістичного чехословацького суспільства розкрив О. Передрій та І. Сюсько [14]. Але, незважаючи на те, що з тематики дослідження існує незначна кількість

статей, в яких висвітлюються окремі аспекти діяльності Вацлава Гавела, в українській історіографії бракує комплексних досліджень.

Цінним носієм біографічних відомостей про Гавела є також інтернет-ресурси, зокрема сайти: www.centrum.cz, www.versii.com, www.charta.2007.cz, www.news.bbc.co.uk, www.vsesvitjournal.com, www.czechinfo.ru, www.vaclavhavel.cz та ін., де розміщено концентрований масив електронної інформації, з чітким виокремленням документів і матеріалів, які фіксують основні напрями діяльності Гавела.

Здійснене науково-аналітичне дослідження історіографічної наукової бази, присвячене аналізу ролі Вацлава Гавела у чеській та світовій історії, показує широку зацікавленість науковців означеною історичною постаттю. Ґрунтовне вивчення і аналіз літератури з проблематики дослідження довело, що цією тематикою займається багато дослідників і фахівців як з історичних, так і суспільно-політичних наук. У науковий обіг введено досить значну кількість історіографічних джерел, що складаються з монографій, статей, науково-популярної літератури, преси і періодики. Зібрання і використання різнопланових джерел дає змогу об'єктивно висвітлити умови становлення особистості чехословацького лідера, розкрити його світогляд та мотивацію діяльності.

Вагому частину фактичного матеріалу отримано з тем дослідження періодики СРСР та ЧССР, емігрантських видань і сучасної преси. Ці матеріали дали змогу уявити загальну ситуацію у країні, роль і місце в ній демократичних політичних сил, їх становище в елітарному розшаруванні суспільства. У руслі новітніх тенденцій цінним носієм біографічних відомостей про Гавела є також інтернет-ресурси, де розміщено концентрований масив електронної інформації, з чітким виокремленням документів і матеріалів, які фіксують основні напрями діяльності Гавела. Таким чином, можна зробити висновок, що репрезентативність історіографії проблеми у цілому є досить широкою й самодостатньою для розв'язання наукових завдань. Простежується тенденція до розвитку прагнення щодо вивчення історіографії з проблематики державотворчої діяльності Вацлава Гавела. Однак більшість досліджень при всіх своїх цінностях маю досить обмежений характер. Дана проблематика є перспективною та актуальною для здійснення подальших наукових досліджень.

Література

1. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию 1968 / Иржи Валента ; пер. с англ. / Иржи Валента. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.

2. Віднянський С. В. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр. / С. В. Віднянський, Р. М. Постолювський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. праць / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 54–66.
3. Задорожнюк Е. Г. Политический портрет президента-драматурга Вацлава Гавела. Политические лидеры и стратегии реформ в Восточной Европе / Е. Г. Задорожнюк. – М. : МГУ, 2003. – С. 130–168.
4. Зарицький О. М. Вацлав Гавел. Політичний портрет / Олексій Миколайович Зарицький. – К. : Сатсанга, 2001. – 132 с.
5. Колесников В. А. Трансформация политической системы Чехословакии (80-е – начало 90-х гг.) [Электронный ресурс]. / В. А. Колесников : – Воронеж, 2001. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9540367>. – Назва з екрана.
6. Коровицына Н. В. Самая "бархатная революция": "чешский человек" на фоне общественных перемен / Н. В. Коровицына // Славяноведение. – 2000. – № 3. – С. 16–26.
7. Лемак В. Цікавий досвід Чеської республіки / В. Лемак, Н. Нижник // Право України. – 2002. – № 12. – С. 150–154.
8. Магела І. Видатні постаті європейської історії / Іван Магела. – К. : Видавець Карпенко В. М., 2005. – 164 с.
9. Матейчек Я. Политическая система социализма и критика правого ревизионизма в ЧССР / Я. Матейчек ; пер. с чеш. – М. : Прогресс, 1980. – 320 с.
10. Мельниченко І. Вацлав Гавел: листи із задзеркалля / І. Мельниченко // Сучасність. – 2002. – № 5. – С. 106–124.
11. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля / З. Млынарж. – М. : Республика, 1992. – 287 с.
12. Мотрук С. М. З історії дисидентського руху в Чехословаччині (70-ті – середина 80-х рр.) / С. М. Мотрук // Питання нової і новітньої історії. – К. : Київ. ун-т, 1996. – С. 66–75.
13. Новак-Каляєва Л. М. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 – "всесвітня історія" / Новак-Каляєва Л. М. – Л., 2004. – 19 с.
14. Передрій О. Розлучення по-чехословацьки / О. Передрій, І. Сюсько // Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 55–59.
15. Политические портреты / сост. Маслова. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 208 с.
16. Постолювський Р. М. Проблема чехословацької демократії та її традицій в чеській, словацькій та зарубіжній історіографії / Р. М. Постолювський // Слов'янський вісник. – Рівне, 1998. – Вип. 1. – С. 22–37.

17. Приходько В. О. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни / В. О. Приходько Національний ін-т стратегічних досліджень України. Закарпатський філіал. – Ужгород, 1999. – 95 с.

18. Ротшильд Дж. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Дж. Ротшильд, Н. Уінфілд ; пер. з англ. В. Т. Лапицького, С. М. Рябчик. – К. : Мегатайп, 2004. – 384 с.

19. Салілей П. Блискуча двадцятка: визначні президенти ХХ ст. / П. Салілей // Президент. – 2000. – № 1. – С. 64–67.

20. Слесаренко А. Розвиток громадянських ініціатив у Чехословаччині напередодні листопада 1989 р. / А. Слесаренко // Слов'янський вісник / Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славистичного ун-ту – Рівненський державний гуманітарний ун-т. – Рівне, 2004. – Вип. 3. Серія "Історичні науки". – С. 156–166.

21. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / Володимир Тисменяну. – К. : Мегатайп, 2003. – 320 с.

22. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность / Ота Шик. – М., 1991. – 392 с.

23. Юрійчук Ю. Події 1989 року в Чехословаччині: причини та рушійні сили / Ю. Юрійчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія "Історія" : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута. – 2000. – Вип. 73–74. – С.190–199.

24. Bradley J. Czechoslovakis Velvet Revolution: A Political Analysis / James Bradley. – New York : Columbia University Press, 1992. – 140 p.

25. Chimulcik J. Czas svitania. Svetkova manifestacia – 25. marec 1988 / J. Chimulcik – Preshov : Vydavatel'svo M. Vanka, 1998. – 275 s.

26. Co daly nase zeme Evrope a lidstvu. III cast. Svobodny narod na prahu tretiho tisíciletí // Evropsky literarni Klub. – Praha : ABS, 2000. – 280 p.

27. Cuhra J. Trestni represe rezimu v letech 1969–1972. – Praha : USD AVIR, 1997. – 154 s.

28. Kral V. Historický mezníky ve vývoji Československa / Vaclav Kral. – Praha : Orbis, 1978. – 319 s.

29. Kusin V.V. From Dubček to Charter 77: A study of "Normalization" in Czechoslovakia 1968–1978 / Valek Kusin. – Edinburgh : Q Press, 1978. – 353 p.

30. Kriseová E. Václav Havel – životopis [Електронний ресурс] / E. Kriseová. Brno, Atlantis 1991 č. 175. – Режим доступу.

http://libpro.cts.cuni.cz/des_sami.pdf. – Назва з екрана.

31. Manak J. čistky v Komunistické strane Československa v letech 1969–1970 / Josef Manak. – Praha : Ustav pro soudobé dějiny AVIR, 1997. – 127 s.

32. Millard P. Prager Winter: Menner und Mechte hinter der Charta 77 / Piter Millard. – Wien : Neue Herold-Verlag, 1977. – 94 s.
33. Mozny I. Prou tak snadno. Nektere rodinne dovody sametove revoluce / Jiří Mozny. – Praha : Sociologicke nakladatelstvi, 1991. – 81 s.
34. Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám "normalizace" / Michal Otáhal. – Praha : Maxdorf, 1994. – 123 s.
35. Pelikan J. Socialist Opposition in Eastern Europe / Jan Pelikan. – London : Allison & Busby, 1976. – 222 s.
36. Pernes J. Od demokratickeho socialismu k demokracii. Nekomunisticka socialisticka opozice v Brne v letech 1968–1972 / Jiří Pernes. – Brno : Barister & Principal, 1999. – 218 s.
37. Plevza V. Socialisticke prameni Cechoslovenska / V. Plevza. – Praha : Vydani prvni, 1983. – S. 198–200.
38. Prečan V. V kradenem čase. Vyběr ze studii, zlanku a zvah z let 1973–1993 / V. Prečan. – Brno : Doplněk, 1994. – 620 s.
39. Skilling H.G. Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia / H. Skilling – London : George Allen & Unwin, 1981. – 363 p.
40. Tigrid P. Kvadratura kruhu: dokumenty a poznámky k Czechoslovenske krizi, 1968–1970 / Pavel Tigrid. – Pariz : Svidectvi, 1970. – 200 s.
41. Tuma O. Zitra zace tady! Protirezimni demonstrace v predlistopadove Praze jako politicke a socialni fenomen / O. Tuma. – Praha : Maxdorf, 1994. – 84 s.
42. Wheaton B. The Velvet Revolution: Czechoslovakia 1988–1991 / B. Wheaton, Z. Kavan. – San Francisco-Oxford : Westview Press, 1992. – 255 p.